

NUR AHMET KURBAN,
TÜRKİSTAN
COĞRAFYASINDA
ÇAĞDAŞ DÖNEM
KUR'ÂN ÇALIŞMALARI*

HALİL İ. ÖNDER
ÖĞR. GÖR.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART Ü. İLAHİYAT F.

* İstanbul: Siyer Yay. 365 sayfa.

Türkiye’de Türkistan coğrafyası için yapılan ilmî çalışmalar özellikle de oradaki Tefsir, Kur’ân yorumuna dair bilimsel çalışmaları konu edinen eserler oldukça sınırlıdır. Bu yüzden de Nur Ahmet Kurban’ın bu coğrafyadaki çağdaş dönem Kur’ân çalışmalarını ele aldığı eser önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Arka plan, çerçeve, muhteva ve kaynakların incelendiği *Giriş* bölümü haricinde beş başlıktan oluşan kitabın bölümleri, Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan Kur’ân’a tefsîrî, teolojik, fikhî, işârî/ tasavvufî ve beşerî bilimselci yaklaşımlar konularını ele almaktadır.

Giriş bölümünde Kurban, *Araştırmanın Düşünsel Arka Planı* adı altında Hz. Peygamber zamanında sorunların ihtilafa mahal kalmayacak şekilde çözüldüğünü, ancak zaman ilerledikçe müctehid imamların ve hatta Gazzali, İbn Teymiyye gibi âlimlerin, yaşadıkları çağın sorunlarına cevap vermeye çalışmakla aslında hepsinin bir tür yenilik/tecdid peşinde olduklarını ifade etmektedir. Devamında yazar, eski dönemle modern dönemin yenilikçilik anlayışlarının referans ve muhatap zümreleri itibarıyla farklılığının altını çizerek öncekilerin bir usûl dairesinde hareket etmesine rağmen sonrakilerin usûllere de şüphe ile yaklaştığını, modern ıslah hareketlerinde ana dinamiğin işgal hareketleri ile ilişkiler olduğunu ama yine de öncekilerin sonrakiler için ilham kaynağı olduğunu anlatır. Cemaleddin Afgani, Muhammed Abdüh, Reşid Rıza gibi yenilikçilerden bahsettikten sonra sözü Türkistan coğrafyası müelliflerinin de onlardan etkilendiğine getiren yazar, Müslüman coğrafyalardaki sömürgeci politikaların modern dönem yeni İslam hareketlerinin çıkış amillerinin başında geldiğini zikrederek Türkistan coğrafyasından bu ilişkiye dair örnekler sunar. Akabinde bazı âlimleri,

eserlerini ve onların etkilerini anlatırken özellikle Şah Veliyyullah ve Musa Carullah'a vurgu yaparak onların yenilikçi hareketler içindeki yerlerine dikkat çeker. Buhara, Taşkent gibi uzun yıllar İslami ilimlere başkentlik yapmış yerlerin yenilikçi yaklaşımlara adapte olmalarının uzun sürdüğünün altını çizen yazar, Doğu Türkistan'dan da bazı yazar, eser ve mecmua örnekleri ile bunların yeniliklere karşı yaklaşımlarını dile getirmekte; nihayetinde Türkistan ulemasının Kuzey Afrika'dan Hindistan'a İstanbul'dan Kaşgar'a kadar geniş bir coğrafyada ortaya çıkan düşünce sistemleriyle temas halinde olduğunu ifade etmektedir. *Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi ve Muhtevası* başlığı altında ise yazar, modern dönemin bütün dinî teşekkülleri etkilediğini, eski ulemanın birçok alanda kaybolmayacak bir miras bıraktığını, bununla birlikte yakın tarihimizdeki kültürel kodlarımızı keşfedip kaybettiğimiz gücü yeniden elde edebileceğimizi vurgulayarak çalışmanın muhtevasını çizer. *Araştırmanın Kaynakları* bahsinde esas inceleme mevzuunun Türkistan coğrafyasındaki çağdaş dönemde Türkçe yazılmış meal ve tefsirler olduğunun altı çizilir ve *ilk elden referans kaynakları* denilerek çalışmalarından istifade edilecek olan yazarlar ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilir. Yazar, *Türkistan Coğrafyasında Kur'ân Tercüme ve Tefsir Hareketlerini Hızlandıran Sebepler* başlığı altında da İslam dininin ulaştığı her topluma Kur'ân'ın da ulaştığını, ancak tercüme faaliyetlerini Miladi X. yüzyıldan öteye götüremediğimizi belirtir. Kurban, Türkistan'da ciddi tercümelerin ancak modern dönemin ürünü olduğunu tercümeyle daha önce ihtiyaç duyulmazken bu dönemde ihtiyaç duyulmasının ana nedeninin ise dış etkenler olduğunu belirterek gayri Müslimlerin ve Oryantalistlerin çok erken dönemde başlayan tercüme neşir faaliyetlerinin etkileri üzerinde durur. Buna göre bu faaliyetler, o yöredeki İslam âlimlerini de tercüme ve tefsir için harekete geçiren bir amil olmuş; hatta Doğu Türkistan'da Rusya'daki gibi Oryantalist faaliyetler olmadığı için tercüme ve tefsir hareketleri oldukça geç bir dönemde vücut bulmuştur. Yöre âlimlerinin Kur'ân'ın tercümesinin yapılıp yapılamayacağı noktasındaki tartışmalarına da yer verilen *Giriş* kısmı eserde yararlanılacak tercüme ve yazarlarından bahisle son bulur (s. 13-53).

Kurban, kitabın ilk bölümünde *Kur'ân'a Tefsir Metodolojisi Açısından Yaklaşımları* ele almış ve sûrelerin tertibinden nesih meselesine, huruf-i mukattaadan tevil-terceme meselesine ve Ulûmü'l-Kur'ân'a dair mevzularda Türkistan âlimlerinin yorumlarını örneklerle ve karşılaştırmalı olarak izah etmiştir. *Vahiy* başlığı altında Resmü'l-Mushaf noktasında Türkistan ulemasının, yenilikçi olsun gelenekçi olsun, icmaen hiç şüphe etmedikleri, ama vahyin keyfiyeti ile alakalı olarak diğer Müslüman âlimler gibi muhtelif görüşler

ileri sürdükleri örneklerle anlatıldıktan sonra *vahiy- sünnet ilişkisi* bağlamında yenilikçi addedilen Musa Carullah da dâhil ulemanın vahy-i gayr-i metlûvü kabul ettikleri anlatılır. Daha sonra, ilk ve son inen ayetlerle ilgili bazı ulemanın yorumları verilerek özellikle *Hurûf-i Mukattaa* meselesinde Musa Carullah'ın bu harfleri yorumlamaya epey çaba sarf edip tevîl etmeye çalıştığı bazı örneklerle anlatılırken, onların birer imtihan olduğunu yine onların mahiyetini ancak Allah'ın bileceğini söyleyen Mahmut Taraz ve el-Hamîdî'ye de yer verilir. Bilimsel Tefsir temsilcisi Ahmed Ferid'in ise Kur'ân'ın bu harflerle muhataplarını aciz bırakmayı amaçladığı, hatta bazı eklem sayılarıyla bu harf sayılarını karşılaştırarak Fizyoloji uleması için bir mucize olarak gördüğü ifade edilir. *Kur'ân'ın icazı* noktasında özellikle Musa Carullah'ın Kur'ân'ın belagati ile Cahiliye şairlerini kıyaslamaya sıcak bakmayarak onun icazının sadece nazmının belagatinde değil, ondaki bilgi ve anlamların günümüzde yaşayanlara ruh ve hidayet vermesinde olduğunu söylemesi dikkate şayandır. *Mucizelerin sıradanlaştırılması* başlığı altında modern dönemde oryantalistlerin başını çektiği ve Müslüman düşünürlerden de destekçi buldukları Kur'ân'ı anlamayı pozitif bilimlerle bir tutma yaklaşımına Türkistan ulemasından örnekler verilmektedir. Bu minvalde, Kızıl Denizin yarılması, Hz. Musa'nın taştan su çıkarması, Yahudilerin maymuna dönüşüp dönüşmediği, Meleklerin yardımının maneviliği, ayın yarılması, Hz. İbrahim'i ateşin yakmaması gibi olayların aklın sınırları içinde izah edilmeye çalışıldığı anlatılır. Bu bahiste Türkistan ulemasının *Tevîl'e* hiç sıcak bakmadığını hatta şiddetle karşı çıktığını, Kur'ân'ın *tercûme* edilmesini ise elzem gördüklerini anlatan yazar, *nesih* meselesinde gelenekte olduğu gibi modern anlayışta da mensuh ayetlerin varlığını reddeden ulemanın bulunduğunu, Türkistan'da bunların öncülerinin ise Ahmed Ferid, Carullah ve Muhammed Zarif olduğunu beyan ettikten sonra söz konusu âlimlerin görüşlerini; daha sonra da neshi kabul eden Hamîdî, İmankulî gibi âlimlerin görüşlerini aktarır. Bölümün sonlarına doğru da muhkem-müteşabih, tarihî bilgilere atıf, bağlam ve dilbilimsel yöntem konularında Türkistan ulemasının görüşleri sıralanır. Bu bağlamda Türkistan ulemasının modernistler gibi İsrailiyyat kaynaklı rivayetlerden uzak durdukları ve kelimelerin sadece kök ve manaları değil, felsefi derinlikleri üzerinde de durdukları zikredilir. (s. 55- 120)

Kur'ân'a Teolojik Açıdan Yaklaşımlar isimli ikinci bölümün alt başlıkları ise *Varlık/Yaratma, Nübüvvet, İnsan ve Ümmetin İhtilafı Rahmet mi?* isimlerini taşımaktadır. Bölümün giriş kısmında yeni kelimeler sistemi oluşturma çabalarına değinen yazar, Seyyid Ahmet Han, Şiblî Numanî, Muhammed İkbal ve Abduh

gibi âlimlerin bu konudaki rollerine vurgu yaparak Türkistan ulemasının de neredeyse tamamının klasik kelimeleri eleştirdiklerini ve kelami bir yenilenme istediklerini; bunun altında da bazı sosyolojik ve siyasi nedenler yanında modern bilimin verilerini kelam ilminde kullanma düşüncesinin yattığını ifade eder. Varlık bahsinde insanın yaratılışından imana kadar birçok mevzuda Türkistan ulemasının görüşlerini veren yazar, Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili farklı yaklaşımları zikreder. Örneğin Hz. Âdem'in eşinin onun kaburgasından yaratıldığı şeklindeki hadis-i şerife Carullah, kadınların kaburga kemiği gibi hassas olmaları şeklinde bir izah getirirken; Ahmed Ferid kadınların kaburga kemiği gibi eğri oldukları, kaburganın düzeltmeye kalkınca kırılacağı, bu sebeple erkeklerin sabırlı olmasının gerekli olduğu şeklinde bir izah getirir. Ahmet Ferid'in Hz. Âdem'in ve Hz. İsa'nın yaratılışını bilimsel verilerle izah etmeye çalıştığının misalleri yanında Hz. Âdem'den önce de insanların yaşadığını söyleyen âlimlere vurgu yapılır ve Yaratılış konusunda âlimlerin Darwinci yaklaşıma reddiyeleri de dile getirilir. Özellikle Ahmed Ferid ve Ziyaeddin Kemâlî'nin Hz. İsa'nın babasız doğmasıyla alakalı bilimsel izahlarla Hz. Meryem'in cinsiyetine dair ortaya koydukları hususlar, her şeyi modern aklın verilerine uydurma teşebbüsünün insanı nerelere götüreceğinin ilginç örnekleri mahiyetindedir. *Âlemin Yaratılışı, Nedensellik ve Zıtlık, Allah'ın Varlığının Bilimsel Delilleri ve Allah'ın Birliğinin Delilleri, İlahi Sünen* başlıkları altında genellikle Bilimsel Tefsir anlayışıyla ön plana çıkan Ahmet Ferid'in görüşleri serdedilir. *Allah'ın Sıfatları* bahsinde Türkistan ulemasından bazılarının, *Allah'ın kürsüsü, ru'yetullah, istiva, kalplerin mühürlenmesi, İlahi rahmetin genişliği* gibi mevzulardaki öne çıkan düşünceleri aktarılır. Buna göre *kürsü*, azametten kinaye mecazi bir ifade olarak ele alınırken *Ru'yetullah* konusunda Allah Teala'nın kıyamet günü görüleceği görüşü daha baskındır. *İstiva* kelimesi için sahip olmak, kontrol etmek, galip gelmek şeklinde izahlar yanında, Selefî görüşüne benzer, *olduğu gibi bırakma* eğiliminde olanlar da zikredilir. İnsanların başta tertemiz olarak doğduğu, ama sonradan günah ve fesatta ısrarlarıyla kalplerinin mühürlendiği vurgulanırken *İlahi rahmetin genişliği* sadedinde Cârullah'ın Allah'ın bütün canlılara rahmetinin umumi, azabın ise meşiete bağlanmış olmasından mülhem muhtelif ayetlerin desteğiyle cehennemdeki azabın ebedi olmadığı şeklindeki görüşleri üzerinde durulur. Ancak yazar, Carullah'ın bu görüşünü sadece aktarmakla yetinmeyip onun tefsirinde ebedilik ifade eden kavramlara nasıl mana verdiğinin izini sürünce aslında Carullah'ın tefsirinde, ilgili ayetleri bu görüşünün aksine cehennemden ebedi olduğu şeklinde çevirdiğinin altını çizer.

İkinci bölümün ikinci ana başlığı olan *Nübüvvet* bahsinde ilk olarak Hz. *İsa'nın nüzulü* meselesi ele alınır ve aktarılan bilgilere göre Türkistan ulemasından Muhammed Taraz, Zeynullah İşan gibi bazıları gelenekte olduğu gibi Hz. İsa'nın kıyamet günü gelip Deccal'i öldüreceğine inanırken, Ahmed Ferid ve Muhammed Zarif gibi bazıları ise bunu reddetmektedir. Yazar hemen her bölümde yaptığı gibi yenilikçi anlayış sahibi ulemanın görüşlerini delillerinden örnekler vererek biraz daha ayrıntılı izah ederken gelenekçi ulemanın görüşlerini "Klasik İslam kaynaklarındaki bilgilerin tekrarından ibaret" diyerek kısaca vermektedir. Nüzul-i İsa meselesinde yenilikçilerin ayetlerin medlulüne ilişkin itirazları yanında hadisleri de ahad hadis veya uydurma diyerek kabul etmedikleri, bunun yanında bazı akli deliller de getirmeye çalıştıkları görülür. *Ruh* başlığında ise daha çok Ahmed Ferid'in ruhun varlığını bilimsel yollarla ispat etmeye çalıştığına dair örnekler verilir. Bölümün son başlıkları olan *İsra ve Mirac* ile *Şefaat* altında ise Türkistan ulemasının Sünni paradigmayla aynı çizgide oldukları anlaşılır. Üçüncü ana başlık olan *İnsan* bahsinde önce *insanın iradesi* ele alınır ve bu başlıkta daha çok Ahmed Ferid'in *insanın tam olarak özgür olduğu* şeklinde özetlenebilecek görüşlerine yer verilir. *Sihir* başlığında aktarılan özellikle Ahmed Ferid'e ait sihrin en tehlikelisinin insanları gaflette bırakan sihir olduğu görüşü ve buna örnek sadedinde Avrupa devletlerinin İslam milletleri üzerinde yürüttüğü siyasi manevralarının verilmesi ilginçtir. *İnsan Allah'ın Halifesi midir?* başlığında ise yine Ahmed Ferid'in insanın Allah'ın halifesi olabilmesi için itaat, infak, dürüst ahlak, aile terbiyesi, ilim ve marifet olmak gibi şartlar koşmasına değinildikten sonra bölüm, ehl-i kitaptan da belli şartlarla cennete girecek olanlardan, kafirlerin infaklarının, iyiliklerinin ahirette yine de azabın hafifletme kabilinden faydası olacağından ve ümmetin ihtilafının rahmet olmayacağından bahisle nihayete erer (s. 121- 205).

Kitabın üçüncü bölümünün konusu *Kur'an'a Fıkhi Açından Yaklaşımlar* olup *Usül, İbadet, Muamelat ve Aile Hukukuna* dair Türkistan âlimlerinin görüşleri incelenmektedir. Usûle ilişkin konulara yazar, baştan beri Türkistan âlimlerinin Kitab'a ilişkin görüşlerini anlattığını ve zaten onların da Kur'an'ın hüccet oluşuyla ilgili tereddütlerinin olmadığını aktararak *sünnetin değeriyle* başlar. Bu başlıkta sünnetin kaynak değeri incelenerek Ehl-i Kur'an ekolünün Kur'an'dan başka kaynağa hüküm koyma yetkisi vermeyi şirk kabul etmesine değinilir ve Türkistan ulemasının "sünneti ihya" sloganıyla ortaya çıktığı vurgulanır. Örneğin Carullah, Ehl-i Kur'an ekolüne açıkça karşı çıkarak sünneti inkâr eden kimsenin kendisini Ehl-i Kur'an diye isimlendirmeye hakkı olmadığını beyan eder. Diğer verilen örneklerle birlikte sünnetin kaynaklık

değerini kabul ettiği anlaşılan Türkistan ulemasının *icmâ* ve *kıyas* konusunda konsensüs içinde olmadıkları görülmektedir. Zira *icmâ* ve *kıyas* kabul etmenin farz olduğuna inananların bulunduğu gibi Carullah gibi *icmâ* ve *kıyas*ın işlevi noktasında farklı düşünen ve bunların Kur'ân ve Sünnet gibi fikhin kaynağı olmadığını ileri sürenler de vardır. Ahmed Ferid'in *icmâyî* parlamentoyla izah etmesi ise ilginç bir örnektir. *İctihad ve Taklit* başlığı adı altında öncelikle son asırlarda Muhammed Abduh ve onun gibi düşünenlerin, *ictihad* kapısının kapatılması ve taklidin yaygınlaşmasına genel olarak savunmacı ve ideolojik bir üslupla karşı çıktıkları ve *ictihad* çağrısı yaptıkları anlatılarak bu çağrıya Türkistan ulemasının da aktif olarak katıldığı ifade edilir. Hatta gelenekçi bilinen Hamîdî gibi bir âlim bile *ictihad* söylemlerine olumlu yaklaşmıştır. Carullah taklidin haram olduğuna ve *ictihad*ın zaruri olduğuna vurgu yaparken, Türkistan ulemasının bir mezhebe bağlanma veya bağlanmama noktasında da farklı görüşlerde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin Ahmed Ferid, Müslümanların mezhebinin aynı olduğunu, onun da Kur'ân'ı Kerim olduğunu ifade etmektedir. *Tarih Olgusu ve Tarihi Olayların Delil Oluşu* başlığında ise Carullah'ın Edille-i Erbea denilen Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyasın dörtle sınırlandırılmasına itiraz ettiğine yer verilir. Buna göre Carullah, toplumsal olaylar ve tarihî vakaları Kur'ân'ın onları *ibret* ve *ilahi sünnet* olarak isimlendirmesinden hareketle muteber saymış ve fıkıh ilminde usûl gibi kabul edilebileceğini iddia etmiştir. Bölümün ikinci başlığında *İbadete ilişkin konular* yer almaktadır. Yazar bu konuya kitabın başından beri yenilikçi görüşleri daha çok zikretmesine neden olarak sıradan ve eskiden beri bilinen meselelerin tekrarının zaid oluşunu göstererek ve özgün görüşleri aramaya devam edeceğini bildirerek başlar. Abdest ve teyemmümle ilgili Ahmed Ferid, ilgili ayetten hiçbir şarta gerek duyulmadan yolcunun su bulunması halinde bile teyemmüm yapabileceğini çıkarır. Namazın, beş vakit olduğu ayetlerle izah edilirken gece ve gündüzü belli olmayan yerlerde 24 saatin bölünerek namaz vakitlerinin tayin edilebileceği vurgulanır. Ahmed Ferid ve Carullah'ın gece ve gündüzü uzun yerlerde ayın görülmesi mümkün olmadığından orada Ramazan orucunun farz olmayacağı görüşlerinin yanı sıra Ferid'in, orucun gece ve gündüzü mutedil olan aylara geciktirileceğini ifade etmesine de yer verilir. Bölümün üçüncü başlığı olan *Muamelat Hukukunda mirasta kadın-erkek eşitliği* meselesine yer verilerek öncelikle çağdaşılığın savunduğu görüşlerin ve kadın söyleminin Batı'daki İslam karşıtı ideolojik propagandalarla örtüştüğünün altı çizilir. Miras hukukunda kadın ve erkeğin paylarının farklı olmasını Ahmed Ferid ve Carullah erkeğe nafaka ve sorumluluk yüklenmesiyle izah ederler.

Carullah sosyal hayatın nizamının yani erkek ve kadınların vazifelerinin ve bunlara uygun ihtiyaçların değişmesi halinde kadının da eşit hatta daha fazla miras alabileceğine vurgu yapar. Kadının şahitliği meselesinde de Carullah'ın görüşlerine yer verilir. Carullah, kadının şahitliğine erkekler kadar itibar edilmemesini izah sadedinde onların duygularının akıllarına, evham ve muhayyilelerinin iradelerine galip gelebileceği dolayısıyla bu uygulamanın kadınların akıllarının eksikliği gibi sebeplerle değil, halkın hukukunu muhafaza etmek ve kadınları mahkemeler gibi münakaşa ve kavga ortamlarından azat etmek gayesine matuf olduğuna dikkat çeker. Faiz başlığında da daha çok Musa Carullah'ın görüşlerine yer verilerek onun vade faizini haram saydığı, ancak fazlalık faizini ve iktisatta cari kredileri zaruret ve maslahata binaen caiz saydığı anlatılmaktadır. Bölümün son başlığı olan *Aile Hukuku* bahsinde ise *muta nikahına* Müfessir Numanî'nin Nisa 24. ayete göre caiz dediği, Carullah'ın da buna karşı çıktığı anlatılırken *çok-eşlilik* konusunun ise çoğu ulema nezdinde zaruret hallerine mahsus bir ruhsat olarak değerlendirildiği görülmektedir. Ancak yenilikçilerden Hadi Maksudi çok-eşliliğin caiz olmadığını beyan etmiş, Şah Ahmed ise onun bu görüşlerini tenkit etmiştir. Boşama ve hüлле konularında da Musa Carullah'ın, zaruret olmadan boşanmanın meşru olmayıp çokluk ifade eden sözlerle söylene bile her defasında bir sayılacağını, boşanmada dilin değil, niyetin muteber olduğunu, hüllenin ise asla caiz olmadığını ifade ettiği anlatılır. Bölümün son konusu olan *kadınların örtünmesi* başlığında ise gelenekçi bazı ulemanın kadının yüzünü de örtmesi gerektiğine dair görüşlerine karşı Carullah'ın yüzü açmanın caizliğine dair görüşlerine yer verilir (s. 205- 258).

Kitabın dördüncü bölümü *Kur'ân'a İşârî/Tasavvufî Yaklaşımlara* ayrılmış olup *İşârî Yorum Örnekleri, Nefsin Mertebeleri, Ruh Terbiyesi ve Allah'tan başkasından bir şey istemek* alt başlıklarını içermektedir. Bölümün ilk başlığında Türkistan ulemasının işârî yorum örneklerine yer verilerek onların bu tür yorumlara da uzak olmadıkları vurgulanır. İkinci başlıkta nefis mertebelerine dair örnekler verilir. Diğer başlıklarla birlikte bölümden, Türkistan müfessirlerinin tasavvufa, insanın takvasını artıran, maneviyatını besleyip aklını etkin hale getiren bir husus olarak baktıkları sonucu çıkmaktadır (s. 259-269).

Eserin son bölümü *Kur'ân'a Doğa ve Beşerî Bilimselci Yaklaşımlar* adıyla felsefi, bilimsel, sosyolojik, psikolojik yaklaşımlar ve tarih bilgisi alt başlıklarını taşımaktadır. Bu bölüme yazar, modern dönem tefsir araştırmalarında klasik kalıbın dışına çıkılıp bazı yeni yöntem arayışlarına ve felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi disiplinlerden faydalanma yoluna gidildiği dolayısıyla fizikten evrime kadar birçok meselenin Kur'ân ayetleri ile temellendirilmeye